

Daniela Szymańska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Geografia ludności a geografia społeczna – spojrzenie nieco przekorne

Człowiek już od zarania geografii jest przedmiotem jej zainteresowań. Dlatego geografia w pewnym stopniu zawsze była „uspołeczniona” – społeczna. Całokształt ujęć i zakres przedmiotowy badań geograficznych człowieka (ludności) jest bardzo różnorodny – inny w geografii ludności, inny w geografii medycznej i w pozostałych dyscyplinach geografii społeczno-ekonomicznej, w których człowiek występuje jako warunek (geografia gospodarcza) lub obiekt działalności (geografia usług) w różnych jednostkach przestrzennych, wreszcie inny w pracach o charakterze ekologicznym. Wynika z tego, że człowiek w ten lub inny sposób zawsze był i jest obiektem badań geografii. W ciągu jej dziejów ludność (człowiek) jest badana coraz to głębiej i wieloaspektowo. Udzielanie większej uwagi roli „ludzkim” społecznym zagadnieniom powszechnie nazywa się humanizacją – uspołecznieniem geografii. Powstało mnóstwo publikacji naukowych wyjaśniających to zjawisko. Celem tej wypowiedzi nie jest jednak ich przytaczanie. Stwierdzić jedynie należy, że od kilkudziesięciu lat jesteśmy świadkami procesu humanizacji i „uspołecznienia” całego systemu nauk geograficznych (zwłaszcza geografii społeczno-ekonomicznej), który niejako wpisany jest w ich rozwój, odzwierciedlający proces wzajemnego przenikania i wpływu człowieka na przyrodę i odwrotnie. Jest to zatem bardziej adekwatne i pełniejsze obejmowanie badaniami geograficznymi życia człowieka i społeczeństwa.

Nie wkraczając tu w szczegóły, czy geografia społeczna istnieje jako odrębna dyscyplina nauk geograficznych, czy jest częścią składową geografii ludności lub ujęciem społecznym w geografii w ogóle, chcę jedynie w świetle literatury (również rosyjskiej) spojrzeć nieco przewrotnie (ale z pewnym uza-

sadnieniem) na tę kwestię. Na temat tego zagadnienia istnieje liczna literatura, tak krajowa, jak i zagraniczna (zachodnia i wschodnia) i by ją tylko tu wymienić, nie starczyłoby miejsca zaprogramowanego przez Redaktorów na niniejszą wypowiedź. Wśród opracowań krajowych najczęściej uwagi zagadnieniom tym poświęcili: Z. Chojnicki (1989, 2001), A. Lisowski (1990, 1996A, 1996B, 2003), S. Liszewski (1991), S. Otok (1987) i Z. Rykiel (1986; 1991), którzy oprócz własnych ogromnych osiągnięć cytują szeroki wybór innych opracowań.

W świetle literatury generalnie prace te grupują się w czterech kręgach poglądów.

Jest ogromna rzesza badaczy, która w ramach geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka) wydziela: geografię ekonomiczną, geografię społeczną (obejmującą także geografję kultury, ludności i osadnictwa) oraz geografję polityczną i historyczną (Johnston 1983). Z kolei inna grupa geografów rozpatruje geografję społeczną jako nową subdyscyplinę w ramach geografii ludności, rozszerzając jej przedmiot i zakres badań (Anokhin, Kostyaev 1980; Dolinin 1975). Znaczna część badaczy traktuje geografję społeczną jako oddzielną dyscyplinę obok geografii ludności i geografii ekonomicznej, nad nimi sytuuje się geografia społeczno-ekonomiczna, której zadaniem jest badanie przestrzennych systemów społeczno-ekonomicznych. Wszystkie te nauki razem tworzą geografję człowieka (Nymmik 1980; Raitvir 1982). Są również badacze, którzy twierdzą, że geografia społeczna nie jest osobną nauką. Bowiem pod tym pojęciem należy rozumieć „społeczny aspekt w rozpatrywaniu wszystkich zjawisk i procesów dotyczących gospodarki, osadnictwa, jak również częściowo i środowiska naturalnego (np. jego ocena z punktu widzenia warunków osadniczych, wykorzystania rekreacyjnego itp., (Alexeyev i inni 1983; Saushkin 1980; Alayev 1983).

Na marginesie wypada tu przypomnieć, że geografia społeczno-ekonomiczna łączy w sobie jednocześnie elementy geografii, ekonomiki i socjologii. Będąc nauką geograficzną, wykorzystuje ona w swoich badaniach zarówno metody i podejścia ogólnogeograficzne, jak i przyrodnicze. Będąc nauką społeczną, wykorzystuje w swoich badaniach tak metody i podejścia ekonomiczne, jak i socjologiczne, społeczne, pozostając w ścisłym kontakcie z naukami społecznymi. Geografia społeczno-ekonomiczna operuje również i podejściem ekologicznym, które nie jest jednak jej tylko wyłączną domeną, bowiem jest ono charakterystyczne dla wszystkich nauk geograficznych. Można zatem powiedzieć, że to „trzywarstwowe” podejście (ekonomiczne, społeczne i ekologiczne) staje się powoli główną metodologiczną zasadą w geografii.

Zasadę tę stosuje wielu badaczy, w tym również E. B. Alayev (1983), który stwierdza, że metodologiczny jej rozwój pozwoli na nowe podejście do problemu jedności dyscyplin geograficznych (Alayev 1983).

Dalej ten sam autor podkreśla, że część geografów chce obecnie rozdzielić geografję społeczno-ekonomiczną na dwie: geografję ekonomiczną

i geografie społeczną w pierwszej grupie zachowałyby się geografia przemysłu, transportu itd. (dlatego, że istnieje ekonomika przemysłu, transportu itd.), a do drugiej grupy „odeszłyby” geografia ludności, geografia osadnictwa, geografia turystyki i rekreacji, geografia medyczna. Zdaniem autora taki podział, oprócz tego, że pogłębia fragmentaryzację nauk geograficznych, byłby metodologicznie nieprawidłowy, bowiem obiekty społeczne i ekonomiczne jest niezwykle trudno rozdzielić (Alayev 1983, s. 27).

Najbardziej rozstrzygający punkt widzenia zaprezentował Yu. G. Saushkin (1980), który stwierdził, że

„geografia społeczna nie jest nową dyscypliną typu geografii przemysłu, geografii ludności, geografii usług, gdyż społeczno-geograficzny aspekt badań winien być reprezentowany we wszystkich dyscyplinach i subdyscyplinach naszej nauki – tak w geografii przemysłu jak i w geografii ludności itd.” (Saushkin 1980, s. 20)

Z powyższego wynika, że w naukach geograficznych społeczny, ekonomiczny i ekologiczny aspekt badań wyznacza ich charakter.

W wyniku powszechnego „uspołecznienia” geografii, zwłaszcza społeczno-ekonomicznej, na stałe zakorzeniło się w niej ważne i głębokie pojęcie – zbiorowość terytorialna. Dość powszechny jest pogląd, że zbiorowości terytorialne są podstawowym obiektem badań współczesnej geografii ludności, czyli sam obiekt badań jest przede wszystkim społeczny – są nim terytorialne grupy ludności – zbiorowości terytorialne. Pojęcie to po raz pierwszy zostało wprowadzone przez chicagowskich ekologów miasta (Park i in. 1925; Walmsley, Lewis 1997, s. 57).

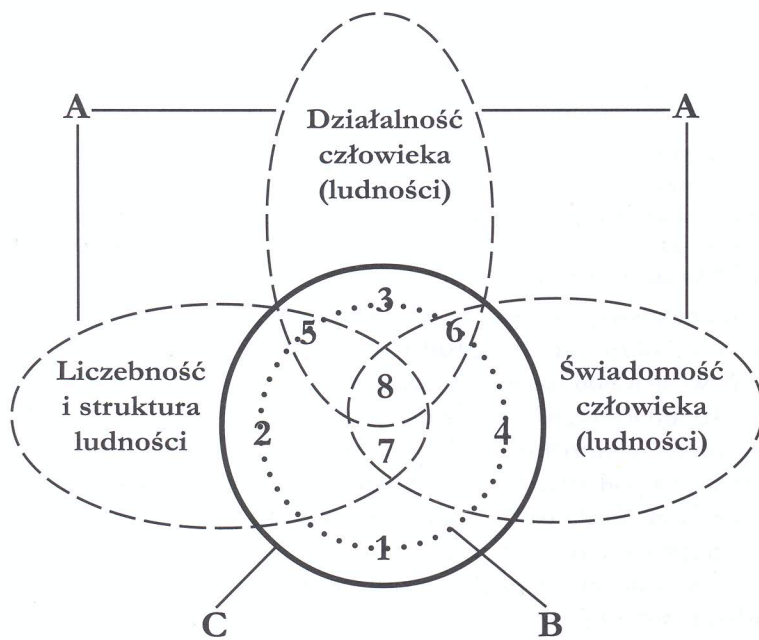
Zbiorowościami terytorialnymi nazywamy te zbiorowości, których członkowie są połączeni więzią wynikającą z faktu zamieszkania na terytorium uważanym za wspólne i więzią podobnych lub wspólnych związków z tym terenem. Zbiorowościami terytorialnymi są więc: miasto, miasteczko, wieś, przysiółek, dzielnica miasta, nieraz szerszy region lub wydzielony, państwo (Szczepański 1970, s. 375).

Zbiorowość terytorialna – jest swoistego rodzaju fenomenem struktury zbiorowości ludzkich, bowiem z punktu widzenia socjologii zbiorowość terytorialna przedstawia grupę społeczną, zaś z punktu widzenia geografii – system terytorialny. Zatem zawartość pojęciowa „zbiorowości terytorialnej” jest szersza, aniżeli pojęcie „ludność określonego terytorium”.

Pojęcie to niesie jakościowo nowe aspekty, niebadane dawniej przez geografie, bowiem zbiorowości terytorialne różnej rangi i typów to nie jest zwykły zbiór ludzi, ale są to złożone systemowe struktury, zespolone i powiązane różnorodnymi relacjami i sprzężeniami wewnętrznymi, będące obiektami zarządzania regionalnego (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Na początku lat 80. XX w. I.E. Alexeyev i inni opracowali model konceptualny przedmiotowego zakresu badań geografii ludności, w którym poka-

zono geograficzne aspekty badania ludności; proponując obok tradycyjnego zakresu objęcie badaniami działalności i świadomości ludzkiej (człowieka) – por. rys. 1.

Rys. 1. Pola badawcze geografii ludności jako części geografii społeczno-ekonomicznej

Źródło: A.I. Alexeyev, S.A. Kovalev, A.A. Tkachenko 1983, s. 8.

Objaśnienia:

- A – dziedziny badań licznych nauk, w tym i nauk geograficznych;
- B, C – pola badawcze geografii ludności;
- B – badanie grup terytorialnych ludności (zbiorowości terytorialnych) różnej skali wielkościowej;
- C – badanie lokalizacji zbiorowości terytorialnych ludności w jednostkach osadniczych i ich systemach terytorialnych (osadnictwo);

Różnice terytorialne:

- 1 – rozmieszczenie ludności i jej gęstość w zbiorowościach terytorialnych.
- 2 – w składzie ludności (wg struktury płci, wieku, społecznej, etnicznej, rodzinnej);
- 3 – we wszystkich rodzajach działalności ludzkiej (w sferze pracy, bytu i wypoczynku, włączając proces jej reprodukcji i mobilność);
- 4 – w świadomości ludności, postrzeganiu i ocenie przez nią otoczenia, w kształtowaniu się systemu wartości, tradycji itd.;
- 5 – obraz życia różnych grup ludności, kształtujących daną zbiorowość terytorialną;
- 6 – uświadomienie przez ludność (postrzeganie i ocena) różnych rodzajów działalności ludzkiej;
- 7 – cechy świadomości różnych grup ludności (wiekowych, etnicznych, społecznych, zawodowych);
- 8 – kompleksowa charakterystyka składu i obrazu życia różnych terytorialnych grup ludności.

Badanie zróżnicowań regionalnych w obrazie życia i świadomości jest bardziej logicznie rozpatrywać w ramach geografii ludności jako jeden z nowych ważniejszych jej działów, a nie oddzielny przedmiot badań oddzielnej nauki – geografii społecznej. W tym ostatnim przypadku systemowe badanie ludności w geografii sztucznie się rozrywa, bowiem część zjawisk społecznych nieuchronnie badana jest w ramach obecnej geografii ludności, natomiast druga część „odseparowana” jest do geografii „społecznej” (Alexeyev i inni, 1983 s. 9).

Przyjmując taki punkt widzenia i odpowiednio rozszerzając przedmiot i tematykę geografii ludności, można przypuszczać, że nieco doświadczą i ulegną pewnym zmianom takie dyscypliny jak geografia usług i geografia rekreacji. Specjalnym przedmiotem ich badań będą warunki i prawidłowości terytorialnej organizacji usług, zaś zagadnienia zapotrzebowania na usługi, ich konsumpcja i jej wielkość (włączając konsumpcję usług rekreacyjnych) staną się nie tylko przedmiotem badań tych nauk, ale będą też elementem badań regionalnych obrazu życia i świadomości ludności. Z tego powodu może się wykształcić, jako szczególna subdyscyplina: geografia konsumpcji dóbr materialnych – to bezpośrednia i ważna część analizy poziomu i obrazu życia ludności (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1983).

Wydzielając na schemacie okręgi (A i C), autorzy podkreślają, że ludność może i powinna być badana zarówno w ramach określonych terytoriów bez akcentowania badań form jej lokalizacji, jak i z uwzględnieniem form jej rozmieszczenia w różnych jednostkach osadniczych według wielkości i typu.

Obecnie w geografii ludności dobrze reprezentowana jest lewa część schematu (liczba i struktura ludności) i częściowo centralna (działalność), prawa natomiast (świadomość i jej pochodne) prawie w całości jest nieobecna w badaniach geografii ludności. Ale jeśli pójść drogą „rozdzielnego” rozwoju geografii ludności i geografii społecznej (przyjąć, że istnieją dwie nauki – dyscypliny), to wymieniony schemat należałoby sztucznie rozciąć w jego najbardziej „żywotnym miejscu” – gdzieś „pośrodku”. Dlatego autorzy twierdzą, że istnieje jedna dyscyplina – geografia ludności, w ramach której winniśmy również badać (oprócz tradycyjnych zagadnień) obraz życia i świadomość ludności. Oczywiście można dyskutować czy zachować dla niej tradycyjną nazwę – „geografia ludności” – rozszerzając jedynie jej zawartość, czy zmienić jej nazwę na geografii społecznej. Jednak przeciw temu drugiemu wariantowi przemawia fakt, że oprócz geografii ludności istnieje jeszcze geografia sfery usług, geografia rekreacji, kształtują się i inne dyscypliny odnoszące się do geografii sfery nieprodukcyjnej. Dlatego dla całego tego zbioru logiczne jest stosowanie terminu „blok społeczny” w geografii społeczno-ekonomicznej (inny blok tworzy geografia gospodarcza, w której dominują aspekty ekonomiczne, a nie społeczne) (Lavrov, Sdasyuk 1980; Alexeyev i in. 1983).

Wydzielenie i połączenie trzech pól badań w geografii ludności i osadnictwa nie odrzuca i w niczym nie zmienia tradycyjnych kręgów jej zaintere-

sowań: badanie składu i reprodukcji ludności, zasobów pracy, migracji, form i systemów osadniczych itp.

Zaproponowane przez autorów podejście (przyjęte przez licznych geografów) anuluje pytanie o pojawieniu się geografii społecznej jako oddzielnej dyscypliny nauk geograficznych, ponieważ różnorodne kierunki społeczno-geograficzne dobudowują tylko „gmach”, jakim jest geografia ludności, nadając jej coraz większej kompleksowości i skończoności. Używanie pojęcia „geografia społeczna” jest uzasadnione tylko w dwóch przypadkach: po pierwsze dla uogólnionego, luźnego nazywania grupy najbardziej społecznych gałęzi (bloku społecznego) geografii społeczno-ekonomicznej; po drugie – dla zaznaczenia bezpośredniego społecznego aspektu ujęć i badań dowolnych obiektów i zjawisk geograficznych, gdy podstawowa uwaga badacza skoncentrowana jest na problemach społecznych (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Na całym świecie wzrasta rola poszczególnych ogniw terytorialnej organizacji społeczeństwa, wzrasta regionalizm świadomości społecznej, tożsamości, coraz ostrzej występują problemy „sprawiedliwości terytorialnej”. Zatem w polityce regionalnej, zarządzaniu lokalnym, w rozwoju kompleksowym danego terytorium (różnych poziomów taksonomicznych) coraz większą uwagę poświęca się zagadnieniom uwarunkowań rozwoju regionalnego z uwzględnieniem interesów terytorialnych, w których podstawowe znaczenie w formowaniu się wymienionych postaw mają zbiorowości terytorialne (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Zbiorowość terytorialna w badaniach geograficznych pełni cztery funkcje:

- 1) jest ona obiektem badań geograficznych, zajmując miejsce centralne spośród różnorodnych systemów terytorialnych badanych przez geografie społeczno-ekonomiczną;
- 2) coraz częściej występuje ona (zbiorowość terytorialna) zarówno jako obiekt, jak i jako subiekt samopoznania przy badaniu takich zagadnień, jak: postrzeganie i ocena otoczenia, wiedza geograficzna, interesy terytorialne i inne;
- 3) w badaniach, prowadzonych z pozycji ekologicznych (antropocentrycznych), zbiorowość terytorialna jest „punktem odniesienia” przy ocenie tych lub innych zjawisk;
- 4) zbiorowość terytorialna zapewnia ścisły związek badań geograficznych z teorią i praktyką zarządzania regionalnego, dlatego że sama jest i obiektem, i w pewnej mierze subiektem zarządzania (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Zatem wykorzystanie koncepcji zbiorowości terytorialnych sprzyja bardziej całościowemu i logicznemu wyjaśnianiu wszystkich stron działalności ludzi (człowieka) i jednocześnie pozwala lepiej dostrzec najbardziej istotne problemy i zasadnicze „punkty rozwoju” geograficznych badań ludności.

sowań: badanie składu i reprodukcji ludności, zasobów pracy, migracji, form i systemów osadniczych itp.

Zaproponowane przez autorów podejście (przyjęte przez licznych geografów) anuluje pytanie o pojawieniu się geografii społecznej jako oddzielnej dyscypliny nauk geograficznych, ponieważ różnorodne kierunki społeczno-geograficzne dobudowują tylko „gmach”, jakim jest geografia ludności, nadając jej coraz większej kompleksowości i skończoności. Używanie pojęcia „geografia społeczna” jest uzasadnione tylko w dwóch przypadkach: po pierwsze dla uogólnionego, luźnego nazywania grupy najbardziej społecznych gałęzi (bloku społecznego) geografii społeczno-ekonomicznej; po drugie – dla zaznaczenia bezpośredniego społecznego aspektu ujęć i badań dowolnych obiektów i zjawisk geograficznych, gdy podstawowa uwaga badacza skoncentrowana jest na problemach społecznych (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Na całym świecie wzrasta rola poszczególnych ogniw terytorialnej organizacji społeczeństwa, wzrasta regionalizm świadomości społecznej, tożsamości, coraz ostrzej występują problemy „sprawiedliwości terytorialnej”. Zatem w polityce regionalnej, zarządzaniu lokalnym, w rozwoju kompleksowym danego terytorium (różnych poziomów taksonomicznych) coraz większą uwagę poświęca się zagadnieniom uwarunkowań rozwoju regionalnego z uwzględnieniem interesów terytorialnych, w których podstawowe znaczenie w formowaniu się wymienionych postaw mają zbiorowości terytorialne (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Zbiorowość terytorialna w badaniach geograficznych pełni cztery funkcje:

- 1) jest ona obiektem badań geograficznych, zajmując miejsce centralne spośród różnorodnych systemów terytorialnych badanych przez geografie społeczno-ekonomiczną;
- 2) coraz częściej występuje ona (zbiorowość terytorialna) zarówno jako obiekt, jak i jako subiekt samopoznania przy badaniu takich zagadnień, jak: postrzeganie i ocena otoczenia, wiedza geograficzna, interesy terytorialne i inne;
- 3) w badaniach, prowadzonych z pozycji ekologicznych (antropocentrycznych), zbiorowość terytorialna jest „punktem odniesienia” przy ocenie tych lub innych zjawisk;
- 4) zbiorowość terytorialna zapewnia ścisły związek badań geograficznych z teorią i praktyką zarządzania regionalnego, dlatego że sama jest i obiektem, i w pewnej mierze subiektem zarządzania (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Zatem wykorzystanie koncepcji zbiorowości terytorialnych sprzyja bardziej całościowemu i logicznemu wyjaśnianiu wszystkich stron działalności ludzi (człowieka) i jednocześnie pozwala lepiej dostrzec najbardziej istotne problemy i zasadnicze „punkty rozwoju” geograficznych badań ludności.

Współczesna polska geografia ludności w obecnej jej postaci włącza organicznie w swoje badania geograficzne liczne zjawiska i procesy społeczne. Trudno bowiem w badaniach jednoznacznie rozgraniczyć, co jest domeną „ludnościową”, a co „społeczną”. W ciągłym procesie rozwoju nauki, w kontekście wzrastających wymagań ze strony praktyki coraz bardziej staje się oczywiste, że krąg zjawisk społecznych, jakimi zajmuje się obecna geografia ludności, nie jest jeszcze zadowolający i kompletny i nie odzwierciedla wszystkich realiów i zagadnień związanych ze zbiorowościami terytorialnymi.

Mało jest badań dotyczących zróżnicowań regionalnych całego zbioru różnych rodzajów działalności ludzkiej – tj. analizy uwarunkowań i zróżnicowania regionalnego w poziomie i obrazie życia ludności, jej potrzeb materialnych i niematerialnych, postrzegania i oceny całego otoczenia i środowiska życia, kształtowania się systemów wartości, obyczajów, tradycji i kultury.

Uświadomienie sobie tej poważnej luki w badaniach geograficznych ludności, m.in. kompleksowego ujmowania i badań zróżnicowania regionalnego różnych form działalności i świadomości ludzi doprowadziło niektórych geografów do kreowania nowej koncepcji, obok tradycyjnej geografii ludności (uważając zapewne, niesłusznie zresztą, że nie jest ona w stanie dalej się rozwijać i poszerzać przedmiotu swoich badań), takiej dyscypliny jak geografia społeczna (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1983).

Wydaje się, że wypełnienie tą drogą wspomnianej luki jest co najmniej dyskusyjne i nie w pełni odpowiada logice nauki, która sama w sobie jest procesem ciągłym, dobudowując stale nowe zagadnienia badawcze i rozszerzając swój zakres badań.

Po pierwsze, z obecnej geografii ludności nie możemy wyłączyć z badań licznych aspektów społecznych, które organicznie są w niej zakotwiczone. Po drugie, wydzielenie geografii społecznej jako specjalnej dyscypliny często uzasadnia się tym, że jest to rezultat „integracji – syntezy” geografii i socjologii. Ale postępując zgodnie z tą logiką myślenia, należałoby w ogóle zlikwidować geografię ludności jako zwartą całość i „rozkruszyć” ją na drobne części, gdyż np. demografia jest także „integracją – syntezą” geografii i demografii; etnografia – geografii i etnografii, geografia osadnictwa – syntezą geografii i urbanistyki (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1983).

Czy nie rozsądniej zatem rozpatrywać to, do czego powołana jest geografia społeczna jako ważny i faktycznie nowy, i organicznie konieczny dział w geografii ludności, która winna badać zróżnicowania i właściwości regionalne struktur, dynamiki ludności, rodzaje działalności ludzkiej, świadomość, obraz życia ludności itp. Takie rozdzielenie geograficznego badania ludności i jej obrazu życia pomiędzy dwie nauki, tj. geografię ludności i geografję społeczną, wydaje się zatem zabiegiem sztucznym. Dlatego w modelu konceptualnym przedmiotowego zakresu badań geografii ludności (Alexeyev A.I., i in., 1983) przyjętym dość powszechnie przez geografów pokazano cztery aspekty badań

ludności – badanie jej: 1) rozmieszczenia i osadnictwa; 2) składu; 3) działalności i 4) świadomości (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1997).

Wypada tu również nadmienić, że zarówno struktura ludności, jej działalność i świadomość są przedmiotem badań wielu nauk, m.in. demografii, socjologii, psychologii społecznej, etnografii, ekonomii i innych. Jednakże wszystkie te zagadnienia podlegają również badaniom w aspekcie geograficznym, gdy mowa o grupach, zbiorowościach terytorialnych i ich związkach z wszystkimi uwarunkowaniami lokalnymi (przyrodniczymi, socjalnymi, ekonomicznymi) (Alexeyev, Kovalev, Tkachenko 1983).

Z tego ogólnego przeglądu wynika, że postawienie granicy między geografiami ludności a geografiami społeczną jest niezwykle trudne. I nie wiadomo czy słuszne jest „pozbawianie” geografii ludności nowych pól badań. Przecież nauka jest procesem i podlega ciągłemu rozwojowi, i nie można z góry ustalać jej pola badawczego, i „zubażać” jej zakresu badań, należy raczej wyposażać ją w nowe treści. Stąd też geografii ludności i poszerzenie jej treści przedmiotowych należy traktować jako kolejny etap jej rozwoju. Niełatwo jest zatem rozgraniczyć, co wchodzi wyłącznie w zakres badań geografii ludności, a co w zakres geografii społecznej.

Kończąc te nieco przewrotne rozważania, które miały za zadanie pokazać inny punkt widzenia, często odmienny od występującego w polskich publikacjach, należy podkreślić, że aplikacyjne znaczenie badań geografii ludności wymaga od geografów systemowego i kompleksowego ujmowania zjawisk i procesów występujących w różnych zbiorowościach terytorialnych, łącznie z badaniem ich obrazu życia i cech świadomości.

W geografii społeczno-ekonomicznej konieczne jest „trzywarstwowe” ujmowanie rozpatrywanych zjawisk (aspekt ekonomiczny, społeczny i ekologiczny). Wymaga to pewnych zmian w programach i skryptach z zakresu geografii ludności oraz zwiększenia uwagi na metodyczne i metodologiczne problemy badań.

Na marginesie tej wypowiedzi (przychylając się do podobnych stwierdzeń) należy zwrócić uwagę na, związane również z problematyką ludnościową, małe zainteresowanie geografiami kultury, dla której w epoce socjalistycznej nie było sprzyjającej atmosfery. Stąd obecnie zbyt mało wiemy o różnych typach kultury, jej lokalnych wariantach i tendencjach rozwoju. Mało jest również badań dotyczących rozwoju procesu kulturowego – tj. powstawania, rozprzestrzeniania się, dziedziczenia, ochrony i konsumpcji wartości duchowych, prawie zapomniano w badaniach o roli miast jako ognisk kultury. Prac z tego zakresu jest niezwykle mało.

Wydaje się również, że w badaniach geograficznych ludnościowych zbyt mało uwagi poświęca się powiązaniom „ludność – przyroda” wyrażonym w charakterze i specyfice działalności gospodarczej tego lub innego obszaru. Być może dlatego, że jest to niezwykle trudne, stąd też prac z tego zakresu jest

stosunkowo niewiele. Prace takie mogłyby stać się niedoścignionym wzorem syntez geograficznych. Jest takie dobre określenie wśród rosyjskich kulturologów, które oddaje ducha tej wypowiedzi: *Pierwoie očzewidnoie, szčo opredelaet lico naroda – eto priroda, sredi kotoroi on vyrastaiet i soverszaet svoiu istoriu* [Pierwsze widoczne, co wyznacza oblicze narodu – to przyroda, wśród której on wyrasta i dokonuje swojej historii – tłum. D. S.] (Gachev 1988, s. 47).

Zbyt małe zainteresowanie geografów tą problematyką badawczą jest swoistego rodzaju „białą plamą” w naukach geograficznych (głównie geografii społeczno-ekonomicznej). Może należałoby „rehabilitować” determinizm geograficzny, nie radykalny, ale rozważny. Na fakt ten już od dłuższego czasu zwracają uwagę liczni badacze. Między innymi Anna Buttimer w swoich publikacjach stwierdza, że charakter przestrzeni, zróżnicowań kulturowych i środowiska geograficznego wpływa na kształtowanie osobowości człowieka (Buttimer 1983); również G. Praweńska-Skrzypek, powołując się na badania innych i własne, stwierdza:

„nikt dziś nie mówi o determinizmie, ale już przytoczone powyżej wypowiedzi wskazują, że dość powszechny jest pogląd o istniejącej zależności biografii człowieka od charakteru przestrzeni, w której on żyje i w której dojrzewał.” (Praweńska-Skrzypek 1991, s. 36)

Jednym z ważnych zadań, czekających na geografów społeczno-ekonomicznych, jest zebranie i połączenie wiedzy dotyczącej określonego obszaru, gdzie zgromadzonej na półkach różnych dyscyplin geograficznych. Różnorodne formy syntezy są bardzo ważną i potrzebną pracą, wręcz konieczną dla rozwoju nauki oraz dla jej aplikacyjnego znaczenia.

Literatura

- Anokhin A.A., Kostyaev A.I., 1980, *Nekotoryie napravleniya razvitya sotsyalnoi geografii, Regionalnyi ekonomiko-geograficheskiy analiz i prognozirovanye*, Frunze.
- Alayev E.B., 1983, *Sotsyalno-ekonomicheskaya geografia*, Moskva, Mysl, s. 27.
- Alexeyev A.I., Kovalev S.A., Tkachenko A.A., 1983, *Geografia naleleniya i sotsyalnaya geografia*, „Vestnik Moskovskogo Universiteta”, Ser. Geogr., Nr 3, ss. 3-10.
- Alexeyev A.I., Kovalev S.A., Tkachenko A.A., 1997, *Ekonomicheskaya i sotsyalnaya geografia na poroge XXI veka*, Moskva-Smolensk.
- Buttimer A., 1983, *Creativity and Context*, „Lund Studies in Geography”, B. 50.
- Chojnicki Z., 1989, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, „Przegląd Geograficzny” 60, 3, ss. 491-510.
- Chojnicki Z., 2001, *Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej*, w: H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, ss. 17-25.

- Dolinin A.A., 1975, *Sotsyalnaya geografiya – osobaya vyetv geografii naseleniya, Teoreticheskiye aspekty ekonomicheskoy geografii*, Leningrad.
- Gachev V., 1988, *Natsyonalnye obrazy mira*, Moskva.
- Johnston R.J., 1983, *Philosophy and Human Geography. An introduction to contemporary approaches*, London: Edward Arnold.
- Lavrov S.B., Sdasyuk G.V., 1980, *Sovremennaya ekonomicheskaya i sotsyalnaya geografiya*, Moskva.
- Lisowski A., 1990, *Wstęp do geografii społecznej*, Wyd. Uniw. Warszawskiego, Warszawa, s. 38.
- Lisowski A., 1996A, *Tendencje dezintegracyjne i integracyjne we współczesnej geografii człowieka*, „Przegląd Geograficzny” 68, 3-4, ss. 317-333.
- Lisowski A., 1996B, *Geografia społeczna – nowa koncepcja dyscypliny*, „Czasopismo Geograficzne” 2, ss. 189-200.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Liszewski S. (red.), 1991, *IV Konwersatorium Wiedzy o Mieście na temat Geografia Społeczna*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Nymmik S., 1980, *O metodologii sotsyalno-ekonomicheskoy geografii*, „Voprosy Geografii”, nr 115, ss. 26-27.
- Otok S. 1987, *Geografia społeczna*, PWN, Warszawa.
- Park R.E., Burgess E.W., Mckenzie R.D., 1925, *The City*, University of Chicago Press, Chicago.
- Prawelska-Skrzypek G., 1991, *Geografia jako nauka potrzebna*, w: *IV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wyd. UŁ.
- Raitvir T.V., 1982, *Sotsyalnaya geografiya s osnovami planirovaniya sotsyalnogo razvitya*, „Vestnik Moskovskogo Universiteta”, Ser. Geogr., Nr 4, s. 66.
- Rogacki H. (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, ss.17-25.
- Rykiel Z., 1986, *Transformations of the paradigm of Polish socio-economic geography, Concepts and Methods in Geography*, 1 (1984), ss. 33-43.
- Rykiel Z., 1991, *Od antropogeografii przez geografie społeczno-ekonomiczną do geografii społecznej*, w: *IV Konwersatorium Wiedzy o Mieście na temat Geografia Społeczna*, Wyd. UŁ, Łódź; ss. 41-53.
- Saushkin Yu.G., 1980, *Aspekty sovetskoy sotsyalnoi geografii*, „Voprosy geografii”, nr 115.
- Szczepański J., 1970, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- Tkachenko A.A., 1982, *Sotsyologizatsiya geografii i struktura ekonomiko-geograficheskoy nauki*, „Voprosy Sotsyalno-ekonomicheskoy geografii Verkhnevilzhya”, Kalinin.
- Walmsley D.J., Lewis G.J., 1997, *Geografia człowieka. Podejścia behavioralne*, PWN, Warszawa.